

Сергій Геннадійович ПОЛІЩУК
(Інститут держави і права імені
В. М. Корецького НАН України, м. Київ)

ЩОДО ЮРИДИЧНОЇ МОДЕЛІ ЗЛОЧИННОЇ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті розглянуто злочинну бездіяльність у сфері екологічної безпеки як кримінально-правовий феномен, визначені та описані її специфічні ознаки та види, охарактеризовані окремі елементи складів кримінальних правопорушень, що вчинюються шляхом бездіяльності у сфері екологічної безпеки. Стверджується, що така бездіяльність проявляється як невтручання в розвиток екологічно небезпечної ситуації та незастосування (або ж неналежне застосування) заходів щодо протидії її розвитку, та, відтак, незапобігання завданню шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Злочинна бездіяльність у сфері екологічної безпеки будучи умовою (а не причиною) не здатна безпосередньо породити наслідок, але, у поєднанні і взаємовпливі з причинами (зовнішніми чинниками, джерелами підвищеної екологічної небезпеки), забезпечує виникнення екологічно небезпечних наслідків.

Оперування специфічними ознаками злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки дозволило окреслити місце злочинів даної категорії серед інших видів і форм злочинної поведінки, визначити їх елементний склад і сформулювати дефініцію, що може стати в нагоді як у законотворчій, так і правозастосовній діяльності.

Ключові слова: *злочинна бездіяльність у сфері екологічної безпеки, порушення екологічно небезпечної діяльності, змішана бездіяльність, ознаки, екологічно небезпечні наслідки, кримінально-правові норми.*

Постановка проблеми. Стрімкий та часто неконтрольований розвиток науково-технічного прогресу змінює не тільки соціальне, але й природне оточення людини. Якщо кілька десятиліть тому такі зміни

сприймалися як засіб забезпечення усе зростаючих потреб людства, гарантування його комфорту та добробуту, то сьогодні, внаслідок спричиненою таким техногенним розвитком глобальної екологічної кризи, такі оцінки істотно змінюються. Негативні для довкілля наслідки науково-технічного прогресу вийшли з-під контролю. Природа перетворилася у навколишнє середовище, забруднене й отруєне виробничими відходами. Розуміння цих реалій поступово призводить до все чіткішого усвідомлення людством того факту, що воно вступило у нову епоху свого розвитку — епоху виживання, адже, як засвідчили чисельні трагічні приклади, розвиток техносфери не тільки не гарантує безпеку й процвітання людства, але й його прояви призводять до катастрофічних екологічних наслідків через невідповідність між рівнем антропогенного впливу на природу і можливостями біосфери для самовідновлення, недосконалість технологій, а також суб'єктивні чинники виробничої діяльності.

Визначений статтею 16 Конституції України обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки зумовлює актуальність протидії посяганням вказаної категорії, особливо найбільш небезпечній їх складовій – злочинам у цій сфері, зокрема й тим, що вчиняються шляхом бездіяльності. Кримінально-правові норми сприяють забезпеченню соціально корисної активності лише у тих сферах соціальної діяльності, де відхилення від встановлених вимог загрожує небезпечними наслідками. Водночас, унаслідок постійного ускладнення технологій, зокрема й в різноманітних сферах екологічно ризикованої діяльності, спостерігається поширення та трансформація пасивних протиправних форм поведінки. Відтак, соціальна небезпечність злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки безсумнівна, вона виходить за рамки особистих інтересів людини, яка бездіє, що внаслідок розвитку екологічно небезпечної ситуації призводить до заподіяння суттєвої, часто не відновлюваної шкоди життєво важливим інтересам людини, суспільства та держави.

Дослідження, що проводились різними авторами стосовно розробки проблем, пов'язаних із поняттям, кваліфікацією та протидією злочинам у сфері екологічної безпеки сформували значний масив наукової інформації. Теоретичним і практичним проблемам кримінально-правової охорони довкілля та окремих його елементів приділялась увага у роботах відомих вітчизняних вчених, зокрема, С.Б. Гавриша, А.П. Гетьмана, Н.Р. Кобецької, В.К. Матвійчука, І.І. Митрофанова, Р.О. Мовчана, В.О. Навроцького, В.М. Присяжного, І.О. Харь, Ю.С. Шемшученка, А.М. Шульги та ін. Кримінологічним аспектам зазначеної тематики присвячені роботи Н. Г. Іванової, Т. В. Корнякової, О. В. Мельник, Ю. В. Орлова, Г. С. Поліщука, Ю. А. Турлової.

Роботи вказаних авторів мають важливе наукове і практичне значення. Водночас, у зазначених роботах не приділялась достатня увага дослідженню злочинів, що вчиняються шляхом бездіяльності у сфері екологічної безпеки, та потуранню екологічно небезпечній діяльності як окремої категорії екологічних злочинів. Водночас, розроблення та

запровадження сучасних ефективних заходів забезпечення екологічної безпеки, у тому числі й кримінально-правовими засобами є необхідними умовами забезпечення охорони довкілля та нормального функціонування українського суспільства, а, відтак, потребують належного наукового забезпечення.

Мета цієї статті полягає у побудові юридичної моделі злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки, наданні наукового опису й поясненні її окремих елементів.

Виклад основного матеріалу. У етимологічному сенсі «бездіяльність» є поняттям, що є протилежним дії, таким, що заперечує дію.

У науковій літературі висловлюються думки щодо тотожності дії і бездіяльності, вважаючи їх однаковими за проявами назовні або взагалі заперечуючи існування бездіяльності як самостійного правового феномену. Іноді вказується на спільність дії і бездіяльності, що пояснюється соціальною сутністю цих актів поведінки, яка залежить не від того, є чи немає в даному випадку руху тіла, а від того, в яких умовах, в якому зв'язку і взаємозалежності з оточуючими явищами і процесами здійснюється цей акт поведінки. А іноді взагалі виводиться, що бездіяльність, будучи формою поведінки, в принципі не відрізняється від дії, хоч і має свої особливості або проявляється назовні так само, як і дія¹.

Юридичний словник дає таке визначення злочинної бездіяльності: «форма протиправної поведінки, що полягає в утриманні особи від вчинення певних дій, які вона зобов'язана була вчинити за законом, своїми професійними обов'язками або своїми попередніми діями². Також злочинна бездіяльність визначається як пасивна поведінка особи, яка полягає в невчиненні нею конкретних дій, які ця особа повинна була і могла вчинити. До підстав (умов) притягнення особи до відповідальності за вчинення злочинної бездіяльності відносять наявність обов'язку діяти певним необхідним чином, і наявність у даних конкретних умовах реальної можливості діяти таким чином³.

У кримінальному законодавстві бездіяльність як форма злочинної поведінки передбачена значно меншою кількістю правових норм порівняно з активними злочинними діями, що можна пояснити як відносно нижчим рівнем суспільної небезпечності пасивної поведінки, та, відповідно, меншим ступенем суспільної небезпеки осіб, які її вчинюють, так і опосередкованим характером заподіяння шкоди при бездіяльності, а також обмеженістю сфери суспільних відносин, які з огляду на свою специфіку, здатні зазнавати негативних змін унаслідок злочинної бездіяльності. До таких сфер варто

¹ Капітанська С. А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. С. 64.

² Юридичний словник / За ред. академіків АН УРСР Б. М. Бабія, В. М. Корецького, члена-кореспондента АН УРСР В. В. Цветкова. Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук УРСР. К., 1974. С. 22.

³ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Х.: Право, 1997. С. 98.

віднести й суспільні відносини у сфері забезпечення екологічної безпеки.

Оперування особливими (ідентифікуючими) ознаками досліджуваної категорії злочинів¹ надало змогу запропонувати авторський варіант системи злочинів, що вчиняються шляхом бездіяльності у сфері екологічної безпеки, до яких варто віднести: невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК України); приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238 КК України); забруднення моря у частині неповідомлення спеціально відповідальними за те особами морських та повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі, адміністрації найближчого порту України, іншому уповноваженому органу або особі, а у разі скидання з метою поховання - і організації, яка видає дозволи на скидання, інформації про підготовлюване або здійснене внаслідок крайньої потреби скидання чи невідворотні втрати ними в межах внутрішніх морських і територіальних вод України або у відкритому морі шкідливих речовин чи сумішей, що містять такі речовини понад встановлені норми, інших відходів (ч. 3 ст. 243 КК України); порушення законодавства про континентальний шельф України у частині невжиття особою, що відповідає за експлуатацію технологічних установок або інших джерел небезпеки в зоні безпеки, заходів для захисту живих організмів моря від дії шкідливих відходів або небезпечних випромінювань та енергії (ч. 1 ст. 244 КК України); безгосподарське використання земель у частині умисного ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами (ч. 2, 3, 4 ст. 254 КК України)².

З огляду на кримінально-правову формалізацію діянь, що у сукупності утворюють злочинну бездіяльність у сфері екологічної безпеки, які відповідно до санкцій норм, що встановлюють відповідальність за їх вчинення, у розумінні ст. 12 КК України «Класифікація кримінальних правопорушень» відносяться до злочинів (а не кримінальних проступків), у статті для лаконічності та більшої формальної визначеності будемо використовувати термін «злочини».

З метою найбільш повного розкриття злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки як кримінально-правового феномену, для виявлення та наукового опису її специфічних можливих ознак, варто розробити модель досліджуваного діяння та визначити його складові елементи.

Розробку такої моделі, складу злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки варто розпочати з наукового опису та характеристики її об'єкту.

¹ Поліщук С. Г. Щодо ідентифікуючих ознак злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 22–23 грудня 2023 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 269–270.

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 23.04.2024)

Безпосереднє визначення поняття «екологічна безпека» міститься у ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», відповідно до якої екологічна безпека являє собою такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів¹.

У літературних джерелах розповсюдженим є підходи до визначення категорії екологічної безпеки: антропоцентричний, ресурсно-антропоцентричний і антропо-біоцентричний. З позицій антропоцентричного підходу екологічну безпеку розглядають як стан захищеності виключно людини і суспільства. В ресурсно-екологічному підході об'єктами забезпечення екологічної безпеки є людина і природні ресурси. Це дає підстави вважати, що метою забезпечення екологічної безпеки є адекватне середовище проживання людини і забезпечення потреби в природних ресурсах. В антропо-біоцентричному підході об'єктами гарантування екологічної безпеки виступають людина і біоресурси. Існує також комплексний підхід до визначення екологічної безпеки, в якому враховуються три попередні підходи. Тут реципієнтами є екосистеми, людина та природні ресурси, що дозволяє акцентувати увагу на забезпеченні збалансованого розвитку складових екологічної безпеки².

Деталізована та комплексна дефініція екологічної безпеки через ознаки та функціональні властивості трьохкомпонентної системи «довкілля – соціум – економіка» запропонована авторами монографії «Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі»: «екологічна безпека – це здатність системи «довкілля – соціум – економіка» зберігати рівновагу і збалансованість на основі динамічного відновлення і самовдосконалення, протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам і викликам та забезпечувати прийнятні рівні ризику життєдіяльності населення і стійкості соціально-економічного розвитку, а також відтворення природного і соціально-економічного потенціалу. Екологічна безпека розуміється як якісна характеристика системи, при якій відсутня загроза нанесення збитку природному середовищу і здоров'ю населення, нормальному розвитку соціально-економічних процесів, як прийнятний соціально-економічний рівень захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, світової спільноти від загроз і негативних змін (деградації) навколишнього середовища антропогенного і стихійного характеру»³.

¹ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 01.05.2024)

² Варламова І. С. Теоретичні підходи до визначення поняття «екологічна безпека». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2017. Вип. 23, ч. 2. С. 163.

³ Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі: монографія / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко, Г. О. Обиход та ін. За наук. ред. д.е.н., проф., академіка НААН України

До об'єктивних ознак злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки відносяться ознаки, що характеризують її як акт зовнішнього прояву. До таких ознак, об'єднаних поняттям об'єктивної сторони, відносять: власне бездіяльність, суспільно-значущі наслідки злочину, зв'язок між бездіяльністю і наслідком.

Злочинна бездіяльність у сфері екологічної безпеки являє собою невтручання в розвиток екологічно небезпечної ситуації та незастосування (або ж неналежне застосування) заходів щодо протидії її розвитку, та, відтак, незапобігання завданню шкоди об'єкту кримінально-правової охорони.

Під час такої пасивної поведінки відсутня зовнішня, юридично значуща взаємодія з іншими суб'єктами та предметами, особа перебуває у тривалому, статичному стані та не втручається в потенційно екологічно небезпечну ситуацію. Водночас, така поведінка є вчинком, що відображає певну соціальну позицію суб'єкта, який має власне судження щодо наявної ситуації, та приймає рішення у такій ситуації не вчиняти жодних активних дій.

Варто погодитись з цього приводу з висловленими у науковій літературі думкою про те, що «бездіяльність суб'єкта, особливо при вчиненні екологічних злочинів, — це не абсолютна бездіяльність, а *конкретно зайнята ним позиція* стосовно подій, що відбуваються, яка знайшла своє вираження зовні *в утриманні від точно визначених обов'язкових і необхідних тілесних рухів...* та є цілком конкретною поведінкою суб'єкта ззовні, яка об'єктивізує його волю і фактично використовує підконтрольні йому сили та явища»¹.

С. Б. Гавриш зауважує, що «екологічно небезпечна бездіяльність може мати характер «чистої» бездіяльності (ч. 1 статей 238 та 244 КК), за якої для закінченого злочину необхідно встановити лише факт невчинення законналежних дій, і характер «змішаної» (ч. 2 ст. 238 КК), де відповідно до закону повинні констатуватися наслідки»². Вочевидь, автор поділяє точку зору тих науковців, які розуміють під змішаною бездіяльністю випадки настання унаслідок такої бездіяльності суспільно небезпечних наслідків або ж «матеріальний злочин», що вчинено шляхом бездіяльності (Н.Д. Дурманов, А.А. Піонтковській, Г.В. Тімейко).

Варто зазначити, що у науковій літературі немає єдиної думки щодо сутності даної категорії. Розглядаючи такі випадки, одні автори мають на увазі склади злочинів, об'єктивна сторона яких може перебувати і в дії, і в бездіяльності (І.Я. Козаченко, З.А. Незнамов). На погляд Н.С. Таганцева, це — поведінка особи, коли її попередні активні дії були з суб'єктивної сторони юридично байдуужі чи необережні, а наступне невтручання було умисним. За

М. А. Хвесика. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2014. С. 24.

¹ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 213.

² Там само. С. 215

визначенням Н.І. Панова, змішана бездіяльність — це поєднання активної (дії) та пасивної (бездіяльності) поведінки, коли активні дії виступають як обставина (спосіб), що забезпечує здійснення бездіяльності. На нашу думку, більш логічним та внутрішньо несуперечливим є підхід, відповідно до якого під змішаною бездіяльністю розуміються випадки, коли особа виконує тільки частину покладених на неї правових обов'язків, а іншу частину не виконує зовсім або виконує не до кінця і неналежним чином (П. І. Гришаєв, В. Є. Мельнікова). У таких випадках правове значення має не те, що зробила винна особа, а те що вона не зробила. Виконання частини обов'язків байдуже для права, право карає винну особу за ту частину обов'язків, яка нею не виконана¹.

Щодо складів злочинів, що вчиняються шляхом бездіяльності у сфері екологічної безпеки, їх об'єктивна сторона характеризується, на наш погляд, змішаною бездіяльністю у таких випадках. У ст. 237 КК України² йдеться про активну поведінку суб'єкта у частині, що стосується «неналежного проведення на території, що зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення», у ст. 238 КК України³ йдеться про «умисне перекручення службовою особою відомостей про екологічний, в тому числі радіаційний, стан, який пов'язаний із забрудненням земель, водних ресурсів, атмосферного повітря, харчових продуктів і продовольчої сировини і такий, що негативно впливає на здоров'я людей, рослинний та тваринний світ, а також про стан захворюваності населення в районах з підвищеною екологічною небезпекою».

Злочинна бездіяльність у сфері екологічної безпеки також може проявлятися у формі одиничного поведінкового акту або ж мати ознаки системності у випадку багаторазового, систематичного невиконання нормативно визначених, обов'язкових і об'єктивно необхідних у наявній ситуації дій. Специфічною ознакою такої поведінки є пасивність відповідних суб'єктів, що відбувається в умовах екологічного ризику, який може мати місце в процесі виробничої, господарської діяльності та здатний перетворювати її на екологічно небезпечну. У кримінально-правовому розумінні злочинна бездіяльність у сфері екологічної безпеки має досліджуватись без відриву від ситуації, в якій вона вчинюється, адже в іншому випадку визначення її об'єктивних зовнішніх ознак буде неможливим. У контексті нашого дослідження екологічно ризикована діяльність має також розглядатись як передумова або ж фактична підстава вчинення спеціально зобов'язаними особами у виниклій екологічно

¹ Полішук С. Г. Змішана бездіяльність як ознака об'єктивної сторони у складах злочинів у сфері екологічної безпеки. *Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама*: зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 19 квіт. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України. Вінниця: ХНУВС, 2024. С. 147.

² Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 23.04.2024).

³ Там само.

небезпечній ситуації необхідних і конкретно визначених дій.

В еколого-правовій літературі розрізняється ризик властивостей речовин, ризик діяльності, ризик властивостей концентрацій, ризик властивостей сполук, ризик технологій, ризик агрегату, механізму, які призводять до утворення хімічних, біологічних, фізичних та інших впливів на довкілля¹. З огляду на небезпечність, екологічну ризикованість такої діяльності, вона потребує спеціального правового врегулювання. Для екологічного ризику характерним є несподіваність і швидкість розвитку небезпечної ситуації, що передбачає швидкі дії спеціально зобов'язаних осіб з усунення або ослаблення впливу джерела небезпеки. Такі ситуації характеризуються рівнем екологічного ризику (імовірність реалізації або можливий при цьому збиток), що наближається або перевищує порогові стійкості технічних і екологічних систем, коли функціонування джерел підвищеної екологічної небезпеки стає некерованим і неконтрольованим і, відтак, загрожує настанням небезпечних наслідків довкіллю й людині.

Джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зовнішніми чинниками, що внаслідок розвитку екологічно небезпечної ситуації та відсутності належної реакції спеціально зобов'язаних осіб призводять до злочинних наслідків, можуть бути попередні дії самих осіб: скидання з метою поховання або здійснене внаслідок крайньої потреби скидання чи невідворотні втрати такими особами в межах внутрішніх морських і територіальних вод України або у відкритому морі шкідливих речовин чи сумішей, що містять такі речовини понад встановлені норми, інших відходів (ч. 3 ст. 243 КК України); експлуатація технологічних установок або інших джерел небезпеки в зоні безпеки при дослідженні та розробці природних багатств континентального шельфу (ч. 1 ст. 244 КК України); дослідно-промислова розробка родовищ бурштину чи видобування бурштину (ч. 2, 3, 4 ст. 254 КК)².

Також це може бути незалежна від спеціально зобов'язаних осіб протиправна поведінка інших осіб в різноманітних сферах екологічно ризикованої діяльності, наслідком якої є забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням (ст. 237 КК України) або забрудненням земель, водних ресурсів, атмосферного повітря, харчових продуктів і продовольчої сировини (ст. 238 КК України). У цьому випадку йдеться про потурання екологічно небезпечній діяльності³, яке має не тільки пасивну, але й активну форму злочинної поведінки: неналежне проведення дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК України); умисне перекручення відомостей про екологічний, в тому числі радіаційний, стан, а також про стан захворюваності населення в районах з підвищеною

¹ Фролов М. О. Правові аспекти екологічного ризику : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. С. 48.

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 23.04.2024).

³ Турлова Ю. А., Поліщук Г. С., Козлюк Л. Г., Пенязькова О.О. Злочини проти екологічної безпеки: проблемні питання систематизації. *Ядерна та радіаційна безпека*. 2021. № 2 (90). С. 48–49.

екологічною безпекою (ст. 238 КК України)¹.

Окрім антропогенних чинників, джерелами підвищеної екологічної небезпеки можуть бути також стихійні сили природи (урагани, землетруси, повені, виверження вулканів та ін.).

Екологічно небезпечні наслідки сформульовані у диспозиціях досліджуваних кримінально-правових норм по-різному: загибель людей або інші тяжкі наслідки; створення небезпеки для життя, здоров'я людей або живих ресурсів моря чи можливість завдання шкоди зонам лікування і відпочинку або перешкоджання іншим законним видам використання моря; створення небезпеки загибелі живих організмів моря або загрози життю чи здоров'ю людей; заподіяння істотної шкоди. Як видно, далеко не всі зазначені наслідки є власне екологічними, тобто пов'язаними із заподіянням шкоди навколишньому природному середовищу та його елементам. Значна частина наслідків у досліджуваних нормах сформульовані як загибель людей, заподіяння шкоди їх здоров'ю або ж створення такої загрози. Як відомо, злочини у сфері екологічної безпеки створюють небезпеку для життя і здоров'я людей як безпосередньо (як правило, це має місце у випадках застосування технічних (технологічних) засобів і систем спеціально зобов'язаними особами, в оперативному керуванні яких такі системи перебувають), так і опосередковано – через забруднення довкілля². Водночас, варто зауважити, що у кримінально-правових нормах, що встановлюють відповідальність за злочинну бездіяльність у сфері екологічної безпеки (як і в інших екологічних злочинах) «людина є об'єктом захисту не як особа, яка охороняється кримінальним правом самостійно, а як частина природної системи, що у цю систему органічно входить»³.

Переважає більшість складів злочинів досліджуваної категорії сконструйовані як матеріальні. Лише склади злочинів, передбачених ст. 237 КК України та ч. 2 ст. 244 КК України є формальними.

Якщо перші дві ознаки об'єктивної сторони злочинної бездіяльності не викликають особливих дискусій серед науковців, то третя ознака – зв'язок між бездіяльністю і наслідками є однією із самих складних і суперечливих проблем кримінально-правової теорії.

Розв'язання такої проблеми традиційно зводилося до приєднання до одного з таких умовиводів, що були узагальнені В.Н. Кудрявцевим: каузальні потенції злочинної дії і злочинної бездіяльності рівні; злочинна бездіяльність не може породити злочинних наслідків; причинний зв'язок

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 23.04.2024).

² Турлова Ю. А., Поліщук Г. С., Козлюк Л. Г., Пенязькова О.О. Злочини проти екологічної безпеки: проблемні питання систематизації. *Ядерна та радіаційна безпека*. 2021. № 2 (90). С. 46.

³ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 77.

при бездіяльності носить опосередкований характер¹.

Не втягуючись у дискусію щодо кожного з зазначених підходів, стисло окреслимо власне бачення проблематики. Причинно-наслідковий зв'язок (поряд з кореляційним, функціональним, структурно-системним та іншими зв'язками) є одним із видом детермінації, взаємозв'язку явищ, при якому одне явище визначає появу іншого явища. При причинному зв'язку діяння, вчинок, поведінка саме породжує, відтворює наслідок і є причиною його існування.

Другий вид детермінації – умови – їх зв'язок з причиною та наслідком називають обумовленням. Вони поділяються на дві групи: 1) умови, що сприяють виникненню (формуванню) причин; 2) умови забезпечення реалізації результативного процесу вчинення злочинів. Умови вчинення злочинів – ті життєві обставини, які сприяють злочину, полегшують його вчинення².

Бездіяльність не може вважатись причиною заподіяння, адже на відміну від дії їй не властива здатність фізично, енергетично впливати, відтворювати наслідок. Екологічно небезпечні явища та процеси, будучи зовнішніми чинниками, діють ще до того як виникла ситуація, що потребує втручання спеціально зобов'язаної особи та виникнення актуалізованого обов'язку вчинити визначені дії.

А.А. Тер-Акопов відзначає, що при злочинній бездіяльності посягання на правоохоронювані блага відбувається не в силу заподіяння шкоди, як це має місце при злочинній дії, а в силу незапобігання настанню суспільно небезпечних наслідків, невтручання в процес їхнього розвитку, в силу розриву соціального зв'язку між суб'єктом бездіяльності та іншими учасниками відносин. У зв'язку з цим, причинний зв'язок при бездіяльності носить «опосередкований», «похідний» характер, виходячи з чого благам, які охороняються кримінальним законом, заподіюється реальна шкода або створюється погроза (небезпека) заподіяння шкоди³.

Отже, злочинна бездіяльність у сфері екологічної безпеки будучи умовою (а не причиною) не здатна безпосередньо породити наслідок, але, у поєднанні і взаємовпливі з причинами (зовнішніми чинниками), забезпечує виникнення екологічно небезпечних наслідків.

Однією з особливих (ідентифікуючих) ознак, наявність яких дозволяє виокремити злочини, що вчиняються шляхом бездіяльності у сфері екологічної безпеки, у відносно самостійну групу, є подібність суб'єктного складу, а саме наявність спеціального суб'єкта злочину: особи, на яку покладені обов'язки з проведення дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків

¹ Лемешко О. М. Кримінально-правова оцінка потурання вчиненню злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. С. 133.

² Кримінологія: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: ФОП Маслаков, 2020. С. 78.

³ Лемешко О. М. Кримінально-правова оцінка потурання вчиненню злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. С. 133-134.

екологічного забруднення (ст. 237 КК України); службової особи, яка відповідальна за подання відомостей про екологічний стан і захворюваність населення (ст. 238 КК України); спеціально відповідальної особи морських та повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі; особи, що відповідає за експлуатацію технологічних установок або інших джерел небезпеки в зоні безпеки (ч. 3 ст. 243, ч. 1 ст. 244 КК України); особи, на яку покладений спеціальний обов'язок протидіяти розвитку екологічно небезпечної ситуації внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину (ч. 2, 3, 4 ст. 254 КК)¹.

Вихідним положенням для точної правової оцінки вчиненого суб'єктом, що знаходиться в визначеному протиправно-пасивному стані, є те, що: зазначені вище суб'єкти своєю професійною діяльністю входять у сферу суспільних відносин щодо забезпечення екологічної безпеки; їх суспільно значуща (позитивна чи негативна) діяльність має правову форму; відповідні кримінально-правові норми, що встановлюють відповідальність за злочинну бездіяльність у сфері екологічної безпеки, беруть участь у регулюванні цих відносин поруч із іншими нормами.

Останнє положення стосується відповідних еколого-правових інститутів (нормативно-правових актів у сфері екологічної безпеки), до яких відсилають бланкетні диспозиції зазначених кримінально-правових норм. Правові норми, що регулюють таку діяльність, визначають конкретну програму реагування на розвиток екологічно небезпечної ситуації, зобов'язуючи відповідних суб'єктів застосувати заходи щодо протидії її розвитку та відвернення ймовірних екологічно небезпечних наслідків.

Отже, окреслене вище коло осіб може бути визнано суб'єктами бездіяльності у сфері екологічної безпеки та нести відповідальність, якщо вони: включені в систему відносин, врегульованих та охоронюваних відповідними правовими нормами (як кримінально-правовими, так і еколого-правовими); якщо для них встановлено обов'язок виконувати певні функції в системі відносин екологічної безпеки; якщо не виконана, неналежно виконана або ж виконана з недотриманням обсягу необхідних (достатніх) дій функція, передбачена спеціальними правилами, що регулюють такі відносини.

Суб'єктивна сторона злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки включає в себе психічне ставлення спеціально зобов'язаної особи до своєї поведінки та її наслідків, а також відображає певний психічний стан такої особи під час вчинення злочину та характеризується обов'язковою ознакою — виною.

Саме момент вини, на погляд С.Б. Гавриша, є визначальним при розв'язанні питання про відповідальність за бездіяльність особи, яка могла в даній конкретній ситуації втрутитись в перебіг та розвиток подій і не

¹ Поліщук С. Г. Щодо ідентифікуючих ознак злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Кременчук, 22–23 грудня 2023 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 269.

допустити злочинного результату. Інакше, неможливо пояснити, чому суб'єкт відповідає за наслідки, що не були породжені його поведінкою. Вони ставляться йому в вину, оскільки він протиправно не запобіг шкідливим наслідкам. Це має велике значення для тих злочинів проти довкілля, що вчинені шляхом бездіяльності операторів складних технологічних систем, які допустили настання тяжких екологічних наслідків. Дія складних технологій — джерел підвищеної небезпеки, змінених ними сил природи, ряду маловідомих або зовсім невідомих чинників робить пошук якогось зв'язку між бездіяльністю особи та результатом неможливим і помилковим. Тому на перше місце ...висувається психологічне ставлення суб'єкта до найскладнішої ситуації по незапобіганню шкоді¹.

Співвідношення інтелектуального і вольового елементів вини служить критерієм для її поділення на умисел та необережність. У диспозиціях досліджуваних кримінально-правових норм визначено форму вини лише двічі у випадках: умисного перекинування службовою особою відомостей про екологічний, в тому числі радіаційний стан (ч. 1 ст. 238 КК України); умисного ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину (ч. 2, 3, 4 ст. 254 КК). Диспозиції інших норм не містять прямої вказівки на умисне чи необережне ставлення особи до діяння та їх наслідків. Водночас, тлумачення інших ознак складів злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки дозволяє стверджувати про складну (подвійну, змішану) форму вини: щодо діяння — умисел або необережність, щодо наслідків — тільки необережність. Будь-яка бездіяльність є мотивованим актом, що відображає зовнішні впливи через внутрішні властивості особистості. Щодо ж мотивів злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки, то вони суттєво різняться як відносно виду злочинів, що можуть вчинятись з мотивів кар'єризму, бажання уникнути відповідальності, корисливих мотивів тощо, так і суб'єктів таких злочинів. Водночас, на кримінально-правову оцінку вчиненого вони не впливають і мають значення лише для з'ясування механізму вчинення злочинів, дослідження їх детермінаційного комплексу та відповідних запобіжних заходів.

Висновки. Вищевикладені думки автора щодо юридичної моделі злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки дозволили сформулювати визначення, окреслити місце злочинів даної категорії серед інших видів і форм злочинної поведінки, визначити, надати науковий опис і пояснення окремим елементам такої моделі.

Злочинна бездіяльність у сфері екологічної безпеки являє собою пасивну протиправну поведінку спеціально зобов'язаних суб'єктів (для яких встановлено обов'язок виконувати певні функції в системі відносин екологічної безпеки та які мають у даних конкретних умовах реальну можливість діяти належним чином), що проявляється як невтручання в

¹ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства : монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 184–185.

розвиток екологічно небезпечної ситуації антропогенного і стихійного характеру та незастосування (або ж неналежне застосування) заходів щодо протидії її розвитку, та, відтак, незапобігання завданню шкоди (або створення такої загрози) об'єкту кримінально-правової охорони, а саме суспільних відносин щодо забезпечення захисту навколишнього середовища, окремих природних об'єктів, екосистем, людини та суспільства при здійсненні еколого-ризикованої діяльності.

Наведена у статті характеристика окремих елементів складів досліджених злочинів може стати в нагоді як при криміналізації нових суспільно небезпечних форм пасивної поведінки у сфері екологічної безпеки, так і удосконалення існуючих кримінально-правових норм і практики їх застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Варламова І. С. Теоретичні підходи до визначення поняття «екологічна безпека». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2017. Вип. 23. Ч. 2. С. 161-164.

2. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства : монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. 634 с.

3. Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі: монографія / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко, Г. О. Обиход та ін. За наук. ред. д.е.н., проф., академіка НААН України М. А. Хвесика. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2014. 340 с.

4. Капітанська С. А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 202 с.

5. Кримінологія : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: ФОРМ-Літ, 2020. 612 с.

6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 23.04.2024).

7. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Х. : Право, 1997. 368с.

8. Лемешко О. М. Кримінально-правова оцінка потурання вчиненню злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 201 с.

9. Поліщук С. Г. Змішана бездіяльність як ознака об'єктивної сторони у складах злочинів у сфері екологічної безпеки. *Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама*: зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 19 квіт. 2024

р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України. Вінниця: ХНУВС, 2024. С. 145-148.

10. Поліщук С. Г. Щодо ідентифікуючих ознак злочинної бездіяльності у сфері екологічної безпеки. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 22–23 грудня 2023 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 268-270.

11. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 01.05.2024).

12. Турлова Ю. А., Поліщук Г. С., Козлюк Л. Г., Пенязькова О. О. Злочини проти екологічної безпеки: проблемні питання систематизації. *Ядерна та радіаційна безпека*. 2021. № 2(90). С. 42-51.

13. Фролов М. О. Правові аспекти екологічного ризику : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 211 с.

14. Юридичний словник / За ред. академіків АН УРСР Б.М. Бабія, В.М. Корецького, члена-кореспондента АН УРСР В.В. Цветкова. Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук УРСР. К., 1974. 848 с.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2024

Serhii H. POLISHCHUK,

Postgraduate Student

(V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

ON THE LEGAL MODEL OF CRIMINAL OMISSION IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL SAFETY

The article focuses on criminal omission in the field of environmental safety as a phenomenon of criminal law, defines and describes its specific features and types, along with characterization of certain elements of the corpus delicti of criminal offenses committed through omission in the field of environmental safety.

The author argues that such omission is manifested as a failure to interfere with the development of an environmentally hazardous situation and a failure to apply measures (or improper application thereof) to counteract its development, which ultimately fails to prevent damage to the object protected by criminal law. Being a condition (and not a cause), criminal omission in the field of environmental safety cannot directly produce a consequence; rather, it ensures the emergence of environmentally hazardous consequences through interaction and combination with the causes (external factors, sources of increased environmental hazards).

On the basis of the specific features of criminal omission in the field of

environmental safety, the author outlines the position of crimes of this category among other types and forms of criminal behavior, determines the composition of their elements and formulates a definition that may be useful both in lawmaking and law enforcement activities.

Keywords: *criminal omission in the field of environmental safety, indulgence in environmentally hazardous activities, mixed omission, signs, environmentally hazardous consequences, criminal law provisions.*